

جدول هندسه‌ی معرفتی دین و مقایسه‌ی سرشت و صفات ساحات پنجگانه‌ی معرفت دینی^۱:

شاخص‌ها	ساحت عقاید دینی	ساحت علم دینی	ساحت ۱ - کام سلوکی — معنوی (عرفان دینی)	ساحت ۱ - کام تحسینی — ارزشی (اخلاق)	ساحت احکام تکلیفی - حقوقی (فقه)	
۱. تعریف الساحات:	تشکل من مجموعه قضایا حتمیه متناسقه و متفاعله، تحکی عن حقیقه الكون و واقعه الكائنات الغیبیه (التي لاتقبل الشهود الحسی) و عن شؤون تلكم الكائنات، و تعكس رؤیا كونیة شمولیه یجب علی العباد الإیمان بها استكمالاً لنفو سهم، و تمتلك قداسة ذاتیه.	تشکل من مجموعه قضایا فرضیه متناسقه و متفاعله، تصف الكائنات المشهودة (التي تخضع للتجربة و الإختبار و الفحص المادی) و عن شؤون تلكم الكائنات، تهدف الى اطلاع العباد علیها، تحسیناً لمجالات حیاتهم الدنیویة و ترسیخاً لإعتقاداتهم الدینیة، و لاترتبط بالإیمان الدینی مباشرة.	تشکل من مجموعه تعالیم متعالیه سلوکیه متناسقه و متفاعله، تربط بملکوت الكون و باطنه، و تُعنى بِترقیة مراتب العباد الوجودیه و الذاتیه، و ترتب علیها آثار خارقه للعادة و العلل المادیة الظاهریه حسب الموارد.	تشکل من مجموعه تعالیم قیمیه سلوکیه متناسقه و متفاعله، تهتم بتخلیه النفوس الإنسانیة عن الرذائل و تحلیتها بالفضائل.	تشکل من مجموعه تعالیم سلوکیه تزكویة متناسقه و متفاعله، تستهدف تنظیم شؤون حياة الإنسان المختلف، من حیث الواجبات و الحقوق (التكلیفیات) و الوضعیات، تتبع المصالح و المفا سد الصدوریة او السلوکیة او الوقوعیه علی نمط مانعة الخلو عنها.	تشکل من مجموعه تعالیم سلوکیه تزكویة متناسقه و متفاعله، تستهدف تنظیم شؤون حياة الإنسان المختلف، من حیث الواجبات و الحقوق (التكلیفیات) و الوضعیات، تتبع المصالح و المفا سد الصدوریة او السلوکیة او الوقوعیه علی نمط مانعة الخلو عنها.

شاخص‌ها	ساحت عقاید دینی	ساحت علم دینی	ساحت احکام سلوکی - معنوی (عرفان دینی)	ساحت احکام تحسینی - ارزشی (اخلاق)	ساحت احکام تکلیفی - حقوقی (فقه)
ساحت: ۲. گواهی و گواهیگاه	توحید	آگاهی از/و گواهی به فعل باری.	اتصال به ملکوت هستی و ماوراء ماده	امهات فضائل (ابرارزשהا)	تواما: انقیاد سلوکی در برابر مشیت تشریحی حق تعالی، و تحقق مقاصد الشریعه،
ساحت: ۳. قضایای امهات	- لا اله الا الله. - انا لله و انا الیه راجعون.	عالم ماده/ناسوت/محسوس، قانونمند است.	قضایای کلی حاوی و حامل بیان رابطه با باطن عالم و علل باطنی نافذ در حیات هستی.	قضایای حاوی و حامل بیان رؤوس فضائل و رذائل.	قضایای کلی حاوی و حامل بیان تکالیف — حقوق (نظریه‌های فقهی و قواعد الفقه)

^۱. ویراست اول این جدول را در خلال فصول کتاب منطق فهم دین آورده‌ام، اینک ویراست جدید آن را تهیه کرده‌ام که بصورت پیوست، تقدیم مخاطبان اثر حاضر می‌شود.

شاخص‌ها	ساحت عقاید دینی	ساحت علم دینی	ساحت ۱ - کام سلوکی — معنوی (عرفان دینی)	ساحت ۱ - کام تحسینی — ارزشی (اخلاق)	ساحت احکام تکلیفی - حقوقی (فقه)	
۱. تعریف الساحات:	تشکل من مجموعه قضایا حتمیه متناسقه و متفاعله، تحکی عن حقیقه الكون و واقعه الكائنات الغیبیه (التي لاتقبل الشهود الحسی) و عن شؤون تلكم الكائنات، و تعكس رؤیا كونیة شمولیه یجب علی العباد الإیمان بها استكمالاً لنفو سهم، و تمتلك قداسة ذاتیه.	تشکل من مجموعه قضایا فرضیه متناسقه و متفاعله، تصف الكائنات المشهودة (التي تخضع للتجربة و الإختبار و الفحص المادی) و عن شؤون تلكم الكائنات، تهدف الى اطلاع العباد علیها، تحسیناً لمجالات حیاتهم الدنیویة و ترسیخاً لإعتقاداتهم الدینیة، و لاترتبط بالإیمان الدینی مباشرة.	تشکل من مجموعه تعالیم متعالیه سلوکیه متناسقه و متفاعله، تربط بملکوت الكون و باطنه، و تُعنى بِترقیة مراتب العباد الوجودیه و الذاتیه، و ترتب علیها آثار خارقه للعادة و العلل المادیة الظاهریه حسب الموارد.	تشکل من مجموعه تعالیم قیمیه سلوکیه متناسقه و متفاعله، تهتم بتخلیه النفوس الإنسانیة عن الرذائل و تحلیتها بالفضائل.	تشکل من مجموعه تعالیم سلوکیه تزكویة متناسقه و متفاعله، تستهدف تنظیم شؤون حياة الإنسان المختلف، من حیث الواجبات و الحقوق (التكلیفیات) و الوضعیات، تتبع المصالح و المفا سد الصدوریة او السلوکیة او الوقوعیه علی نمط مانعة الخلو عنها.	تشکل من مجموعه تعالیم سلوکیه تزكویة متناسقه و متفاعله، تستهدف تنظیم شؤون حياة الإنسان المختلف، من حیث الواجبات و الحقوق (التكلیفیات) و الوضعیات، تتبع المصالح و المفا سد الصدوریة او السلوکیة او الوقوعیه علی نمط مانعة الخلو عنها.

شاخص‌ها	ساحت عقاید دینی	ساحت علم دینی	ساحت احکام سلوکی - معنوی (عرفان دینی)	ساحت احکام تحسینی - ارزشی (اخلاق)	ساحت احکام تکلیفی - حقوقی (فقه)
۴. قلمرو و حوزه:	- مشیت تکوینی حاکم بر جهان فرامحسوس؛ به اعتبار دیگر: رابطه‌ی تصدیقی ثلاثی: «انسان- خدا - هستمندان غیبی»	- مشیت تکوینی جاری در جهان محسوس؛ به اعتبار دیگر: رابطه‌ی اکتشافی ثنائی: «انسان - خلقت مشهود».	- روابط چهارگانه‌ی انسان.	گستره‌ی فضائل و رذائل؛ به اعتبار دیگر: نظام‌های تحسینی مواجهه با عرصه‌های گوناگونی که متعلق فعل آدمی است	- مشیت تشریحی الهی؛ به اعتبار دیگر: نظامات سلوکی تکلیفی — حقوقی مواجهه باعرصه‌های گوناگونی که متعلق فعل آدمی است (روابط چهارگانه‌ی انسان).
۵. متعلق ساحت:	حقایق قدسی و غیبی .	حقایق محسوس و مشهود.	واقعیت‌های ماورائی.	افعال جوارحی و جوانحی و مناسبات آدمیان.	افعال جوارحی و جوانحی و مناسبات مکلفین.
۶. فراگیری اصلی ساحت:	اصل علیت.	اصل قانونمندی خلقت.	- عالم/هستی، جز واقعیت ملکی و وجه مادی مشهودش، واقعیت ملکوتی و وجه باطنی نیز دارد. - وجه باطنی هستی نیز مانند وجه ملکی آن تحت نظام علی تدبیر می‌شود، اما علل ملکوتی بر علل ملکی تفوق دارد.	۱. فطرت‌مندی آدمی، ۲. حسن و قبح ذاتی افعال.	- عبودیت و خلافت آدمی (جریان حق - تکلیف)، به اعتبار دیگر: ۱. انسان عاقل است پس مختار است، و چون مختار است پس مکلف است. ۲. طیب و خبث اشیاء، حسن و قبح افعال و صالح و سئی بودن اعمال،
۷. حکم شرعی ساحت:	چون قضایای این حوزه، متعلق ایمان‌ند، پس ذاتا مشمول حکم تکلیفی و وضعی اند.	قضایای این حوزه، به عناوین ثانوی، می‌توانند مشمول احکام تکلیفی و وضعی قرار گیرند.	قضایای این حوزه، به عناوین ثانوی، می‌توانند مشمول احکام تکلیفی قرار گیرند.	— به اقتضای فطرت‌نمون بودن، قضایای آن از ضمانت اجرائی درون‌خیز برخوردارند، — برخی موارد و مراتب قضایای آن موضوع احکام تکلیفی و وضعی هستند.	— مجموع قضایای این ساحت به سه قسم تقریبی، تبدی و توصلی تقسیم می‌شوند، — علاوه بر آنکه بخش عمده‌ی قضایای آن از ضمانت اجرائی درون خیز برخوردارند، همگی دارای پشتوانه‌ی الزامی دنیوی‌اند (متعلق حد و تعزیرند)، ثواب و عقاب اخروی بر آنها مترتب است.
۸. جایگاه ساحت در شاکله‌ی معرفتی دین:	— میناوش است (بالشرف و الطبع بلکه بالعلیه بر دیگر ساحت‌ها و اضلاع تقدم دارد) — گرانگه معرفتی دیگر اضلاع هندسه‌ی دین است.	— تحکیم بخش گزاره‌های ساحت عقائدی و ایمانی، و احیاناً دو ساحت دیگر است، — کاشف بسیاری از علل و حکمت‌های اخلاق و احکام است،	- مبتنی بر قضایای عقیدتی و ایمانی است، - آموزه‌های الزامی و ارزشی اخلاقی در مقام استنباط آن و عمل بدان منظور داشته می‌شود.	— نسبت به ساحت عقاید، روبنا و نسبت به حوزه فقه زیربناست.	- مبتنی بر قضایای عقیدتی است، - به لحاظ موضوع‌شناسی نیازمند یافته‌های علمی است، - آموزه‌های اخلاقی در استنباط آن منظور داشته می‌شود.
۹. مناسبات کارکردی حوزه با سایر حوزه‌ها:	— معنا بخش و جهت‌دهنده‌ی دیگر ساحت‌ها و اضلاع است، — تأمین‌کننده‌ی ضمانت اجرای درون‌خیز برای اخلاق و احکام است، — در تنظیم سبک زندگی دینی نقش بنیادین ایفا می‌کند.	— قضایای آن می‌تواند موضوع‌ساز احکام اخلاقی و احکام فقهی باشد، — سازکار ساز تحقق اخلاق و احکام است، — توسعه‌ی این حوزه، شرط تحقق زیست پیشرفته‌ی مؤمنانه است.	— مکمل زیست مؤمنانه و تلطیف‌کننده‌ی روح آدمی است.	- حکم‌پرداز قضایای ساحت علم است، — رخنه‌پوش و مسکمل احکام تکلیفی در امر ساماندهی مناسبات انسانی است، - دارای نقش راهبردی برای تنظیم سبک زندگی دینی آدمی است.	— حکم‌پرداز ساحت‌های دیگر است، — از نظر موضوع‌شناسی و موضوع‌پردازی از دیگر ساحت‌ها تغذیه می‌کند، - نظام‌بخش و صورت‌بند زیست مؤمنانه است.

شاخص‌ها	ساحت عقاید دینی	ساحت علم دینی	ساحت احکام سلوکی - معنوی (عرفان دینی)	ساحت احکام تحسینی - ارزشی (اخلاق)	ساحت احکام تکلیفی - حقوقی (فقه)
۱۰. حدود کثیفی و کمی ساحت: داده های مستقیم دین در	- در صورت کاربست منطق اکتشاف صحیح و صائب، معرفت حاصل شده جامع، کامل و دستگاہواره خواهد بود و اکنون چنین است.	- هر چند به لحاظ کمی داده‌های علمی برگرفته از کتاب و سنت قابل اعتناست، اما تولید گزاره‌ی علمی از سوی دین نه مطلوب و نه ممکن است، اما دین از نظر ارائه‌ی مبانی، روش و ارزشهای حاکم بر علم و نیز نظام علمی، از نهایت کمال و کارآمدی برخوردار است.	- در صورت کاربست منطق استنباطی صحیح و صائب، معرفت حاصل شده جامع، کامل و دستگاہواره (برخودار از مبانی، نظریه، نظام، آموزه‌های کافی سلوکی) خواهد بود.	- در صورت کاربست منطق اکتشاف صحیح و صائب، معرفت حاصل شده جامع، کامل و دستگاہواره خواهد بود.	- در صورت کاربست منطق استنباطی صحیح و صائب، معرفت حاصل شده جامع، کامل و دستگاہواره (برخودار از مبانی، نظر به، نظام، آموزه های تکالیفی، حقوقی و وضعی نسبت به همه‌ی سلوکات آدمی در همه‌ی ساحات حیات) خواهد بود.
۱۱. غایت ساحت معرفتی:	استکمال نفس آدمیان و تحقق انفسی شان عبداللهی و خلافت اللہی انسان، از رهگذر انقیاد در قبال رب، و تنظیم قدسی روابط او با: «اللہ»، «نفس»، «خلق»، و «دنیا»، و برپایی جامعه‌ی عادل و متکامل/متمدن.	— استکمال نفس آدمیان از رهگذر سیرت پردازی متعالی (تخلیه، تحلیه و تجلیه)، — ایجاد جامعه‌ی منزه و مهذب.	— تزکیه و استکمال نفس و تحقق انفسی منزلت عبداللهی و خلافت اللہی انسان، از رهگذر تحفظ بر سلوک بر اساس آن در ساحات روابط او با: «اللہ»، «نفس»، «خلق»، و «دنیا»، و برپایی جامعه‌ی معنوی دلپذیر.	— استکمال نفس آدمیان از رهگذر سیرت پردازی متعالی (تخلیه، تحلیه و تجلیه)، — ایجاد جامعه‌ی منزه و مهذب.	— استکمال نفس و تحقق آفاقی شان عبداللهی و خلافت اللہی انسان، از رهگذر انقیاد در قبال رب، و تنظیم قدسی روابط او با: «اللہ»، «نفس»، «خلق»، و «دنیا»، و برپایی جامعه‌ی عادل و متکامل/متمدن.
۱۲. کارکردها و دست‌آوردهای ساحت:	اعطاء نگاه کلان در تفسیر جهان، پاسخ به پرسش‌های اساسی حیات، معنا بخشی به زندگی، قدسیت بخشی به هستی، امید آفرینی، ایجاد آرامش، از جمله مهم‌ترین کارکردهای ایمان و عقائد دینی است.	— ایجاد «جزء نگری» و «جزئی بینی»، در مواجهه با موجودات محسوس، — فهم سنتهای مادی حاکم بر عالم محسوس، — تسهیل و توسعه‌ی تصرفات فناورانه‌ی بشر در مخلوقات مادی.	— حصول آرامش باطنی و رضامندی روحی در ساحات روابط او با: «اللہ»، «نفس»، «خلق»، و «دنیا».	تلطیف روابط آدمی با «خالق»، «خود» و «مخلوقات»، و دلپذیرسازی معاشرت آدمیان با همدیگر، و مهار تصرفات خسارتبار بشر در عالم ماده.	صورت‌بندی و مضبوط‌سازی شئون و مناسبات مادی - معنوی، فردی اجتماعی آدمیان (روابط چهارگانه‌ی انسان با: «اللہ»، «نفس»، «خلق»، و «دنیا»، با هدفگیری تحقق عدل و مقاصد الشریعه.
۱۳. مناسبتی (منابع) معرفتی ساحت:	تواماً فطرت، عقل، کتاب و سنت، و البته با کارکردهای افزون‌تر عقل آدمی در بخش کلیات و کارکردهای افزون‌تر کتاب و سنت در جزئیات.	تواماً فطرت، عقل، کتاب و سنت، اما با سهم‌گذاری و نقش آفرینی گسترده‌تر عقل و کاربست روش تجربی.	تواماً فطرت، عقل، کتاب و سنت بالمعنی الاوسع، و تعالیم حضرات معصوم و اولیاء الاهی.	تواماً فطرت، عقل، کتاب و سنت، و البته با کارکردهای ویژه‌ی فطرت آدمی	تواماً فطرت، عقل، کتاب و سنت، و با کارآیی ویژه یا افزون‌تر هر کدام در بخش‌هایی معین، مانند کارکرد فطرت و عقل در قلمرو معاملات، و کارکرد کتاب و سنت در قلمرو عبادیات.
۱۴. آفات و موانع اکتشاف ساحت:	مجموعه‌ی موانع و آفات انفسی (درونی) = شخصیتی و معرفتی) و آفاقی (بیرونی) = غیرشخصیتی و غیرمعرفتی) ناشی از خواص عناصر سه گانه‌ی: شناختگر، شناخته و شناختیارها.	- ایضاً * البته از آن جهت که نقش حواس ظاهری (که نامطمئن‌ترین ابزارهای اکتساب معرفت اند) در تکون قضایای این حوزه، برجسته‌تر است، آسیب‌پذیری اکتشافی آن نیز افزون‌تر است.	- ایضاً — این ساحت هندسه‌ی معرفتی دین بیش از ساحات دیگر مطمح نظر مدعیان و مورد طمع افراد کاسبکار است.	- ایضاً	- ایضاً
۱۵. انواع تطورات عارض بر قضا یای معرفتی ساحت:	در معرض انواع تطورات «ارتقایی» (نوزایشی، ژرفایشی، گسترشی، بازنگرشی، پلایشی، و ...) و «فهرقایی» (فروکاهشی) قرار دارد.	- ایضاً	- ایضاً	- ایضاً	- ایضاً

شاخص‌ها	ساحت عقاید دینی	ساحت علم دینی	ساحت احکام سلوکی - معنوی (عرفان دینی)	ساحت احکام تحسینی - ارزشی (اخلاق)	ساحت احکام تکلیفی - حقوقی (فقه)
۱۶. علل تطور و تحول معرفتی ساحت:	برحسب نوع تطور و تحول، از جمله: تأثیر ایجابی و سلبی عناصر سه گانه‌ی: «شناختگر»، «شناخته» و «شناختیارها»ی دخیل در تکون معرفت در ساحت بشری و نشئه‌ی مادی.	- ایضاً	- ایضاً	- ایضاً	- ایضاً
۱۷. ارزش و حکم معرفتی قضایای ساحت:	- گزاره‌های آن قطعی و جزمی است، - به نحو عقلانی و فرجام شناختی، آزمون پذیر است.	- گزاره‌های آن غالباً و نوعاً ظنی اند، - به نحو عقلانی و تجربی آزمون پذیر است.	- گزاره‌های آن غالباً و نوعاً ظنی اند، - عمدتاً قضایای این حوزه، - آزمون‌پذیرند، - برای سنجش صحت و سقم استنباطات، نیازمند سنججهایی است که بر اساس سازگاری با قضایای چهار حوزه دیگر باید طراحی شود.	- گزاره‌های آن غالباً و نوعاً قطعی است، - از آزمون‌پذیری کارآمد سنجانه و فرجام شناختی برخوردار است.	— به اعتبار طرق و رتبه‌ی ابراز و احراز، گزاره‌های آن به سه قسم تقسیم می‌شوند: «نفس الامری قطعی»، «نفس الامری ظنی»، «نفس الامری تنزیلی» - عمدتاً قضایای این حوزه، آزمون‌پذیر است، - برای سنجش صحت و سقم استنباطات، نیازمند سنججهایی است که بر اساس سازگاری با قضایای چهار حوزه دیگر باید طراحی شود.

تذکار و تاکید:

یک) بر ارباب فن پوشیده نیست که: مفاد مطرح شده در جدول فوق، تبیین کامل و جامعی از «سرشت معرفت دینی» به دست نمی‌دهد، کما این که این جدول بازگو کننده‌ی همه‌ی او صاف و احوال اضلاع هندسه‌ی معرفتی دین نیست، اما این جدول می‌تواند دربردارنده‌ی عمده‌ی نکات و جهات قابل درک و شرح درباره‌ی «سرشت معرفت دینی» و «صفات اضلاع هندسه‌ی معرفتی دین» بشمار آید.

دو) چنان که تقسیم سه ضلعی (حسب تلقی رایج) یا چهار ضلعی هندسه‌ی معرفتی دین نمی‌تواند تقسیم جامعی برای دسته‌بندی و طبقه‌بندی گزاره‌ها و آموزه‌های دینی انگاشته شود؛ بلکه می‌توان گفت: از سپهر باری و رب هستی، دست کم پنج نوع گزاره و آموزه (تعالم و تجویزات) شرف صدور یافته است، و هر یک از این پنج دسته، در هندسه‌ی معرفتی دین نظام مخصوص خود را پدید می‌آورد:

۱- احکام تکوینی‌ای که متعلق آن ساحت ماورائی عالم (غیب) است. این گروه از احکام الاهی، «نظام عقائد دینی» را تشکیل می‌دهند.

۲- احکام تکوینی‌ای که متعلق آن ساحت مادی عالم (شهود) است. این گروه از احکام الاهی، «علم دینی» را تشکیل می‌دهند.

۳- احکام تزکیتی — سلوکی‌ای که متعلق آن ساحت باطنی عالم (ملکوت) است. این گروه از احکام الاهی، «نظام معنویات دینی» را تشکیل می‌دهند.

۴- احکام تحسینی‌ای که متعلق آن ساحت اوصاف و احوال نفس انسانی است. این گروه از احکام الاهی، «نظام اخلاق دینی» را تشکیل می‌دهند.

۵- احکام تشریحی‌ای که متعلق آن ساحت افعال انسان است. این گروه از احکام الاهی، «نظام تکالیف، حقوق و وضعیات دینی» (شریعت) را تشکیل می‌دهند.

سه) در هر حال: این جدول بمثابة یک الگو (آرنگ) بدیع و بی‌پیشینه برای تحلیل سرشت معرفت دینی و اوصاف و احکام اضلاع گوناگون آن، قلمداد شده، گامی اساسی برای تاسیس دانش «فلسفه‌ی معرفت دینی» به شمار آید.

چهار) به سبب نبودگی دانش نوپای «فلسفه‌ی معرفت دینی» و کاربرد کلمات و اصطلاحات ابداعی و نامانوس از سویی، و فشردگی و گزیدگی متن جدول از سوی دیگر، مطالب مطرح شده در آن، نیازمند تبیین تفصیلی است، اما اینجا، مجال مناسبی برای چنین امری نیست، و باید در فرصتی دیگر و حداقل در قالب مقاله‌ای مستقل بدان پرداخته شود.

پنج) مفاد ستون‌ها، درصدد بیان سرشت و صفات و احکام «مقام معرفت» به هریک از اضلاع و ساحات **پنجگانه‌ی** هندسه‌ی دین است (نه «ذات دین» و ابعاد نفس الامر دین منزل)؛ و از آن‌جا که ممکن است «مقام واقع و نفس الامر دین» و «دین نفس الامر» در برخی اوصاف - هرچند بطور موجه‌ی جزئیّه - با مقام معرفت به آن، متفاوت باشد، باید در محل دیگری به شرح سرشت و صفات ذات دین پرداخت. محل بحث از سرشت و صفات دین نفس الامر و نفس الامر دین دانش فلسفه‌ی دین است.

شش) چنان که در جای جای متن کتاب بدان تصریح کرده‌ایم و در فقراتی از جدول نیز به آن تلویح شد: «منطق فهم دین» (دستگاه و دانش روشگانی پیشنهادی راقم سطور برای فهم/کشف دین) که بر ساخته و برآمد نظریه‌ی ابتناء است، می‌تواند انطباق حداکثری مقام معرفت دین با مقام واقع دین و دین نفس الامر را تامین نماید. **و السلام**.